

‘विपना कतिपय’का कथाहरूमा पाइने लोकतत्त्व

● कृष्णकुमार सापकोटा

सार – प्रस्तुत लेखमा इन्द्रबहादुर राईको पहिलो कथासङ्ग्रह **विपना कतिपय**का केही कथाहरूमा पाइने लोकतात्त्विक सन्दर्भहरूको अध्ययन गरिएको छ। लोकवार्ताले मानिसको सम्पूर्ण ज्ञानलाई समेटेको पाइन्छ। लोकवार्ता एउटा व्यापक क्षेत्र भएकाले यसका विभिन्न सङ्घटक तत्त्वहरू हुन्छन् जसलाई निश्चित सङ्ख्यामा विभाजन गर्न सकिँदैन। तसर्थ यहाँ लोकविश्वास, लोककौशल, लोक प्रचलन र न्याय प्रणाली, उखान अनि वाग्धारा तथा लोकबोलीजस्ता लोकतत्त्वहरूको मात्र अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ। यसका साथै इन्द्रबहादुर राईको **विपना कतिपय** कथासङ्ग्रहका कथाहरू लोकतत्त्व प्रयोगका दृष्टिले कति सफल छन् भन्ने अध्ययन गर्दै राईलाई लोकतात्त्विक सन्दर्भहरू प्रयोग गरी कथा लेख्ने सशक्त कथाकारका रूपमा चिनाउने प्रयास गरिएको छ।

बीज शब्द – लोक, लोकवार्ता, लोकतत्त्व, इन्द्रबहादुर राई, नेपाली, कथा।

१. परिचय

मानिसको समृद्ध अनि जटिल संस्कृतिको बृहत् अभिव्यक्ति लोकवार्ता हो। लोकवार्तालाई जीवित संस्कृतिको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण अंश मानिन्छ। यसले मानिसको प्राचीन वैचारिक चिन्तन, उनीहरूको भावना, संवेदनशीलता, बोध, ज्ञान, प्रज्ञा तथा विश्वदर्शन आदिको प्रतिनिधित्व गर्दछ। अङ्ग्रेजी

भाषाको 'फोकलोर' शब्दको पर्यायका निम्ति नेपालीमा प्रयोग गरिँदै आएको शब्द हो 'लोकवार्ता'। लोकवार्ता एउटा व्यापक र अनन्त अर्थबोधक शब्द हो। अङ्ग्रेजी भाषामा 'फोक'को अर्थ सामान्य मानिस, समूह, ग्रामीण, असंस्कृत, अशिक्षित अथवा कुनै राष्ट्रका मानिस भनिएको छ भने 'लोर'को अर्थ ज्ञान अथवा सिक्नुपर्ने कुरो भनिएको पाइन्छ।^१ यसरी 'फोक' र 'लोर' शब्दका समासबाट बनेको 'फोकलोर' शब्दको अर्थ लोक, सामान्य मानिस, ग्रामीण जीवनतथा असंस्कृत जातिको ज्ञान हो भन्ने लाग्दछ। पूर्वीय साहित्यशास्त्रमा पनि 'लोक' शब्दका विविध अर्थ पाइन्छन्। ऋग्वेदमा यसलाई 'जन' वा 'समाज'को समानार्थी, महाभारतमा 'सर्वसाधारण', 'श्रीमद्भगवतगीतामा संसार' वा 'तीन लोक' जस्ता अर्थ पाइन्छन्। यसरी 'लोक'लाई सामान्य मानिसको वा अशिक्षित मानिसको ज्ञान भनेर परिभाषित गरिए तापनि लोकवार्ताको अर्थ विशिष्ट छ। वास्तवमा लोकवार्तालाई अहिलेका सन्दर्भमा असंस्कृत जातिको 'ज्ञान' भनेर बुझ्नु उपयुक्त हुँदैन। किनभने अचेल लोकवार्ताको वैज्ञानिक अध्ययन अनि यसको व्यापकताले उक्त अवधारणालाई चुनौती दिएको छ। लोकसाहित्य यसै लोकवार्ताअन्तर्गत पर्दछ। लोकसाहित्यलाई विभिन्न समयमा विभिन्न विद्वानहरूले भिन्न भिन्न प्रकारले परिभाषित गर्दै आएका छन्। कतिपय लोक साहित्यका अध्येताहरूले यसलाई 'ग्रामीण मानिसहरूको साहित्य' वा 'अशिष्ट साहित्य' भने तापनि लोक साहित्यले मानिसलाई विगत समाजको जानकारी दिनाका साथै वर्तमान समाजप्रतिको सचेतता अनि भविष्यका निम्ति मार्ग निर्देशन समेत गर्ने हुनाले यसलाई अशिष्ट साहित्यका रूपमा परिभाषित गर्नु उपयुक्त देखिँदैन। यसका साथै लोकसाहित्य मनोरञ्जनपूर्ण रहनाका साथै यसमा उपदेश, शिक्षा, लोकहित, इतिहास, भौगोलिक चेतना आदि कुरा पनि समाहित हुने भएकाले यसलाई विशिष्ट साहित्यका रूपमा लिनु उपयुक्त देखिन्छ।

अङ्ग्रेजीमा 'फोक एलिमेन्ट्स' नामले प्रचलित 'लोकतत्त्व' पदावली 'लोक' र 'तत्त्व'को समासबाट निर्मित देखिन्छ। लोकको अर्थ 'समाज' अनि तत्त्वको अर्थ 'महत्त्वपूर्ण अंश वा सार' भन्ने हुँदछ। लोकवार्ताअन्तर्गत लोकतत्त्व भन्नाले समाजले ग्रहण गरेका महत्त्वपूर्ण अंश वा परम्परागत रूपमा लोकमा प्रचलित रूढ तत्त्वहरू भन्ने बुझिन्छ। अर्थात् समाजमा परम्परादेखि जुन रूढ तत्त्वहरू प्रचलनमा रहेका हुन्छन् तिनैलाई लोकवार्ताविद्हरूले लोकतत्त्व भन्ने साझा नाम दिएका छन्।^२ अचेल लोकतत्त्वलाई लोकवार्ताको छुट्टै ज्ञान शाखाका रूपमा अध्ययन गर्न थालिएको पाइन्छ। अतः यस छुट्टै ज्ञान शाखाका रूपमा विकसित लोकवार्ताअन्तर्गत लोकसाहित्य, लोकगीत, लोककथा, लोकनाटक, लोककाव्य,

१. सञ्जय राई र अन्य, सन् २०१३, 'नेपाली लोकवार्तामा कथानक-रूढि अथवा अभिप्रायको स्थान र महत्त्व', पुष्कर पराजुली (सम्पा), नेपाली लोकवार्ता : अध्ययनहरू, सिलगडी, नेपाली विभाग, उत्तरबङ्ग विश्वविद्यालय, पृ २४
२. मोतीलाल पराजुली, सन् २०१५, 'लोकगाथामा लोकतत्त्व', जिवेन्द्र देव गिरी (सम्पा), नेपाली लोकवार्ता, काठमाडौं, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ ४०

उखान टुक्का, गाउँखाने कथा आदि मात्र नपरेर लोकव्यवहार, लोकरीति, लोकधर्म, लोककला, लोकविश्वास आदि विषयहरू पर्दछन्^३ भन्ने नेपाली लोकवार्ताविद् चूडामणि बन्धुको विचार रहेको छ। तसर्थ लोकवार्ताका यिनै विविध विषयहरूजस्तै लोकव्यवहार, लोकरीति, लोकधर्म, लोककला, लोकविश्वास, लोकबोली आदिलाई वास्तवमा लोकतत्त्वका रूपमा लिन सकिन्छ।

लोकतत्त्वका निश्चित सङ्ख्या कतिवटा छन् भन्ने बारे पूर्वीय तथा पाश्चात्य लोकवार्ताविद्हरूमा मतैक्य देखिँदैन। भारतीय लोक साहित्यका अध्येता सत्येन्द्रले लोकतत्त्वबारे चर्चा गर्दै भनेका छन्— “समाजको त्यो वर्ग हो जुन अभिभाज्य संस्कार, शास्त्रीयता अनि पाण्डित्य चेतना वा अहंकारले शून्य हुन्छ अनि जुन एउटा परम्पराको प्रवाहमा जीवित रहन्छ। लोकको यस्तो अभिव्यक्तिमा जुन तत्त्व पाइन्छ वास्तवमा त्यसलाई नै लोकतत्त्व भनिन्छ।” यसअतिरिक्त उनले यसमा चारवटा कुराहरू विशेष रूपमा समाविष्ट हुने विचार राखेका छन्। उनीअनुसार अतिकल्पना, आत्मशीलता, टुनामुना र आनुष्ठानिक विचारहरू लोकतत्त्व हुन्।^४ यसरी नै हंसपुरे सुवेदीले नेपाली लोक जीवनमा प्रचलित विभिन्न लोकतात्त्विक विषयलाई लोकविश्वासका रूपमा लिएको पाइन्छ। उनले लोकतत्त्वलाई लोकधर्मका रूपमा लिँदै विभिन्न प्रकारका लोकविश्वासहरूलाई पाँच वर्गमा विभाजन गरेका छन्—

- (१) धार्मिक लोकविश्वास - मन्दिर तथा देवी देवतासम्बन्धी, दर्शन-स्पर्शन र पूजापाठ, दानपुण्य, धर्मकर्म आदि।
- (२) सांस्कृतिक लोकविश्वास - परम्परागत लौकिक चाल चलनहरू, जात्रा-मात्रा, पर्व उत्सव र आचार विचार आदि।
- (३) आभिचारिक लोकविश्वास - लागोभागो, हेरकोर, जादुटुना, तन्त्र-मन्त्र, भूतप्रेत, डाइनी-बोक्सी, धामी झँक्री इत्यादि।
- (४) व्यावहारिक लोकविश्वास - लेनदेन, कुराकानी, आवत-जावत, बर-व्यवहार, भनसुन इत्यादि।
- (५) अन्धविश्वास वा रूढिगत लोकविश्वास - शकुन-अपशकुन, फाप-अफाप, जुरबिजुर, गति परिने- राम्रो हुने विषय वा वस्तु इत्यादि।^५

यसरी सत्येन्द्रले खुट्याएका अतिकल्पना, आत्मशीलता, टुनामुना र आनुष्ठानिक विचारहरू जस्ता लोकतत्त्व र हंसपुरे सुवेदीले खुट्याएका धार्मिक लोकविश्वास, सांस्कृतिक लोकविश्वास, आभिचारिक लोकविश्वास, व्यावहारिक लोकविश्वास, अन्धविश्वास वा रूढिगत लोकविश्वासजस्ता लोकतत्त्वको

३. चूडामणि बन्धु, सन् २००९, नेपाली लोकसाहित्य, काठमाडौं, एकता बुक्स, पृ १

४. सत्येन्द्र, सन् २००६, लोक साहित्य विज्ञान, जोधपूर, राजस्थानी ग्रन्थालय, पृ १५

५. हंसपुरे सुवेदी, सन् १९९८, नेपाली लोकजीवन : लोकविश्वास, काठमाडौं, साझा प्रकाशन, पृ २८

वर्गीकरणमा भिन्नता पाइए तापनि यी दुवैका मूलमा भने एकै प्रकारका रूढ तत्त्वहरू रहेको पाइन्छ। यद्यपि हंसपुरे सुवेदीले गरेको लोकतत्त्वको वर्गीकरणमा भने अन्यभन्दा केही फरक दृष्टिकोण रहेको पाइन्छ। किनभने उनले सबै लोकतत्त्वहरूलाई लोकविश्वासका रूपमा लिँदै यसलाई लोकधर्म भनेर छुट्टै नाम दिएका छन्। लोकवार्ताभिन्न विविध प्रकारका लोकतत्त्वहरू समाविष्ट हुने भएकाले निश्चित वा सङ्ख्यात्मक रूपमा यसलाई वर्गीकरण गर्न सम्भव छैन। तसर्थ यहाँ लोकतत्त्वको वर्गीकरणभन्दा यसको महत्त्वलाई आधार गरी राईका कथाहरूको अध्ययन गरिएको छ।

२. इन्द्रबहादुर राईको 'विपना कतिपय' कथासङ्ग्रहका कथाहरूमा पाइने लोकतात्त्विक सन्दर्भ

नेपाली साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउने इन्द्रबहादुर राई (सन् १९२७-२०१८) एकजना मूर्धन्य साहित्यकार, चिन्तक, अध्येता हुन्। 'विपना कतिपय' राईको पहिलो कथासङ्ग्रह हो। यस सङ्ग्रहका कथाहरूमा लोकविश्वास, लोककौशल, लोकप्रचलन र न्याय प्रणाली, उखान अनि वाग्धारा तथा लोकबोली आदि लोकतात्त्विक सन्दर्भहरू पाइन्छन्। तसर्थ यस लेखमा राईका कथामा प्रयुक्त लोकतत्त्वका यिनै सन्दर्भहरूलाई केलाउने प्रयास गरिएको छ।

(क) लोकविश्वास

समाजमा परम्परादेखि अलिखित रूपमा रहेका विभिन्न नियम-नीति, मान्यता, विश्वास, रूढि आदि कुराहरू लोकविश्वासअन्तर्गत पर्दछन्। लोकविश्वासलाई एक प्रकारले रूढि परम्पराका रूपमा पनि लिने गरिन्छ। परम्परागत धारणाअनुसार लोकप्रचलित चालचलन, रीतिरिवाज, टुनामुना, तन्त्रमन्त्र, भूतप्रेत, डाइनी, बोक्सी, जादु इत्यादि विषयहरू लोकविश्वासअन्तर्गत पर्दछन्।^६ इन्द्रबहादुर राईका कथामा पनि यी विभिन्न प्रकारका लोकविश्वासका सन्दर्भहरू पाइन्छन्। उनको 'इच्छा बाँचिरहन्छ' कथा सिङ्गो चुँडेलसम्बन्धी लोकविश्वासमा आधारित कथा हो। सामान्यतः युवा उमेरमा अकालमा मृत्यु हुने मानिस चुँडेल चुँडेलनी हुन्छन् भन्ने लोकविश्वास हाम्रो समाजमा प्रचलित छ। लोकविश्वासअनुसार प्रेममा असफल भई अकालमै मृत्यु भए ती युवकयुवतीहरू चुँडेल भएर भड्किहिँड्छन् भन्ने धारणा पाइन्छ।^७ भूतका विभिन्न प्रकारमध्ये चुँडेलचुँडेलनीलाई सबैभन्दा शक्तिशाली मानिन्छ। चुँडेलचुँडेलनीले मानिसहरूलाई आफ्नो प्रेममा फँसाएर उनीहरूको खुन चुस्छन् र अन्तमा मानिसलाई मार्छन् वा त्यो खुन चुँडेलचुँडेलनीका शरीरमा पुगे उनीहरू जाग्दछन् भन्ने जनविश्वासप्रचलित छ। यसका साथै चुँडेलचुँडेलनीको

६. हंसपुरे सुवेदी, नेपाली लोकजीवन : लोकविश्वास, पूर्ववत्, पृ २१

७. सूचन प्रधान, सेप्टेम्बर २०१६, 'भूतप्रेत र नेपाली लोकविश्वास', मोहन पीदाहाल (सम्पा), नेपाली अकादमी जर्नल, वर्ष १२, अङ्क १२, सिलगडी, उत्तरबङ्ग विश्वविद्यालय, पृ ८०

शरीर सुन्दर अनि पछाडिको ढाड खोक्रो हुन्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ। चुँडेल चुँडेलनीप्रतिको लोकविश्वासका केही सन्दर्भहरू राईका कथामा यसरी आएका छन्—

‘म उभिसकेको थिएँ। उसले लाएको जूनमा जम्मै सेतो वस्त्रलाई हेरिरहेको रहेछु। बोलाउनुपर्छ मैले, कहाँ गएकी होलिन् यो बाटो! एकलै जाने त्यसरी को होलिन् तिनी?’

ढाड मात्र देखाएर तिनी पर पुगिसकेकी थिइन्।

‘सुन्नोस्! पर्खनोस्!’ कराएर रोकेँ मैले— ‘सुन्नोस्, कहाँ जानुहुँदैछ तपाईं?’

पछि फरक एक पटकसम्म नफर्की तिनी झन् आत्तिएर कुद्नथालिन्।^८

चुँडेल चुँडेलनीहरू कहिल्यै मानिसको अधि लागेर हिँड्दैनन्। उनीहरू सधैं मानिसको पछि मात्र हिँड्ने गर्दछन् किनभने उनीहरूका पछाडिको भाग खोक्रो हुन्छ भन्ने जनविश्वास छ। त्यसका साथै पुरुष चुँडेल र पुरुष मानिस भेट भए वा स्त्री चुँडेलसँग स्त्री मानिस भेट भए उनीहरू एकार्काका झगडा गर्छन् अनि यसको विपरित लिङ्गी चुँडेल र मानिसको भेट भए उनीहरू आपसमा प्रेम गर्छन् भन्ने लोकविश्वास पनि समाजमा धेरै चर्चित छ। प्रस्तुत कथामा पनि विपरीत लिङ्गी चुँडेल र मानिस भेट हुँदा उनीहरू कसरी एकार्काका प्रेममा पर्दछन् भन्ने कुरो खुबै राम्रो ढङ्गमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ—

‘जीवन,

तिनले भनिन्— ‘प्रेम गर्न नपाई मर्नेहरू कति अभागी हुन्छन्। म चुँडेल भएर पनि प्रेम गर्न आउने थिएँ।’

‘तिमीले साँच्चै भनेकी होइन?’ मैले सोधेँ।

‘आज तपाईं किन बेग्लै हुनुहुन्छ?’

‘तिमी साँच्चै तिमी त्यसरी आएकी छ्यौ।’ जीवनको भनाइमा भने मैले— ‘तिम्रो अनुहार हेरूँ खै.....।’

‘प्रेम त गरिसकेँ। अनुहार जस्तै होस् अब।’ शाल तानेर अनुहार उघारें— ‘अहो!’

‘दोष तपाईंको!’^९

हाम्रो समाजमा आधा जून देखिनु, पहिलो दिन वा घाम देखिनुलाई अशुभ मानिन्छ। यस्ता लोकविश्वासहरूले लोकमानसमा एउटा छाप छोडेको देखिन्छ जुन राईका कथामा पनि सन्दर्भगत रूपमा प्रयोगमा आएका छन्।

उदाहरणार्थ,

‘पहिलो साँझ यो सडकमा छोटो छ, एक्कासी जस्तै रात परिहाल्छ। शून्यताको आत्मा भनुं वा अर्केँ

८. इन्द्रबहादुर राई, सन् १९७१, ‘इच्छा बाँचिरहन्छ’, विपना कतिपय, दोस्रो संस्करण, दार्जिलिङ, श्याम ब्रदर्स, पृ २०९

९. इन्द्रबहादुर राई, ‘इच्छा बाँचिरहन्छ’, पूर्ववत्, पृ २१३

केही जागेर (दीर्घ नारी श्वास) राती प्रत्येक यो बाटो जानेलाई साथ गर्छ, संभवतः रक्षा गर्छ। जुनेली रातमा, पातहरू हल्लेर टल्कन्छन्, सडकमास्तिरका अग्ला ढुंगाहरू चलन्छन्, अधिल्लो घुम्तीमा केही घटना भयो भनेर आफू खेदिएको लाग्छ तर हिँडाइ म रोकिदिन। म धेरैपल्ट यसरी यो बाटो हिँडेको छु र हिजो पनि हिँडेर आएर त्यै पुरानो बेलाइतीको बलियो बेञ्चीमा बिसाएँ। दश नाघिसकेको थियो, एउटा खोडें जून आकाशमा अछेक लागि रहेको थियो।

*** **

‘सधैं यै बेला फर्कन्छौ तिमी?’

‘हजुर?’

‘सधैं तिमी यै बेला आउँछ्यौ?’

‘हो सधैं यै बेला हुन्छ।’

‘हिँड, परसम्म पुऱ्याइदिन्छु मा’ मैले भने ‘नभाम्रू है।’

‘आज पनि हिजैको आधा कप्टेरो जून आकाशमा लागेको रहेछ।’^{१०}

प्रस्तुत उद्धरणमा रहेको ‘दश नाघिसकेको थियो’ भन्ने वाक्यले भूतप्रेत राती ठिक बाह्र बजे निस्कन्छन् भन्ने लोकविश्वासलाई देखाउन खोजेको छ।

राईको **विपना कतिपय** कथासङ्ग्रहका धेरै कथाहरूमा भूतप्रेत अतिरिक्त मित मितिनीको नाउँ काढ्नु हुँदैन, मित मितिनीको विवाह भए हाडफोरा हुन्छ वा वंश नाश हुन्छ, छोरालाई घरमा राखे बाबु छोराको ग्रह जुध्छ र अनिष्ट हुन्छ भन्ने जस्ता विविध प्रकारका लोकविश्वासहरू पनि रहेका छन्। वास्तवमा यी लोकविश्वासहरूलाई अन्धविश्वासका रूपमा मात्र लिन सकिँदैन कारण हाम्रो समाजमा लोकविश्वासको धेरै महत्त्व छ।

(ख) लोककौशल अनि भौतिक संस्कृति

लोककौशल भौतिक संस्कृतिअन्तर्गत पर्दछ। मानिसले आफ्नो भौतिक जीवनमा विभिन्न प्रकारका औजार उपकरणहरूको निर्माण गर्दछन्। यद्यपि यी औजार उपकरणहरू प्रायः जसो प्राकृतिक वस्तुहरूबाट निर्माण गरिएका हुन्छन्। लोक जीवनमा दैनिक प्रयोगका लागि निर्माण गरिएका तिनै विभिन्न औजार उपकरणहरूलाई लोककौशल भन्न सकिन्छ। हाम्रो जीवनमा दैनिक रूपमा प्रयोग हुने नाम्लो, दाम्लो, जाँतो, हँसिया, घुम, ढुङ्ग्रो, आम्वोरा, कठकुँडो, धिब्री बत्ती, खाँबो, खुकुरी, कल्ली मुन्द्री, सिलौटो लोहोरो, डबका, तसला, गाग्री, चौकी आदि राईका कथामा पाइने लोककौशलका साधनहरू हुन्। यी औजार उपकरणहरू मानिसका दैनिक प्रयोगका साधन मात्रै नभएर यी उपकरणहरू मानिसका लोकजीवनको प्रारम्भिक अवस्था अनि उनीहरूको सभ्यताका चिनारी समेत हुन्।

१०. इन्द्रबहादुर राई, ‘इच्छा बाँचिरहन्छ’, पूर्ववत्, पृ २०८-२११

(ग) लोक प्रचलन तथा न्याय प्रणाली

इन्द्रबहादुर राईका कथामा पाइने एउटा प्रमुख लोकतत्त्वगत विशेषता हो लोक प्रचलन अनि न्याय प्रणाली। लोक प्रचलन भन्नाले समाजले परम्परादेखि मान्दै आएका विभिन्न प्रकारका चलनचल्तीका कुराहरू भन्ने बुझिन्छ भने न्याय प्रणाली भन्नाले समाजमा अवस्थित पारम्परिक सामाजिक नियम कानूनका प्रथा वा दोषीलाई दण्ड दिने प्रणाली आदि भन्ने बुझिन्छ। नेपाली समाजमा यस्ता विभिन्न प्रकारका न्याय प्रणालीहरू छन् जुन आधुनिक न्याय प्रणालीभन्दा केही भिन्न देखिन्छन्। इन्द्रबहादुर राईका 'जार भएकै एउटा कथा' अनि 'छुट्याइयो' कथामा नेपाली समाजमा रहेका लोक प्रचलन तथा न्याय प्रणालीका सन्दर्भहरू प्रत्यक्ष रूपमा प्रयोगमा आएका छन्। नेपाली समाजमा जारी तिर्ने प्रथा साथै जारलाई काटेर न्याय गर्ने प्रणाली धेरै अधिसम्म रहेको थियो। जार भन्नाले अर्काकी स्वास्नी हरण गर्ने मानिस अनि जारी भन्नाले अर्काकी स्वास्नीलाई लगे वापत् पहिलो पतिलाई दिइने विवाह खर्च आदि भन्ने बुझिन्छ।^{११} वास्तवमा अर्काकी पत्नी हरण गर्ने व्यक्तिलाई काटेर उसलाई दण्ड दिने गरिन्थ्यो भन्ने सामाजिक न्याय प्रणालीको सन्दर्भ राईले 'जार भएकै एउटा कथा'का सुरुमै 'जारलाई ठाडै काट्न पाइन्छ' भनेर अभिव्यक्त गरेका छन्। यसले नेपाली गाउँ समाजमा चलेको लोक न्याय प्रणालीतर्फ सङ्केत गर्दछ। कसैले अर्काकी स्वास्नी हरण गरे गाउँ समाज वा पञ्च बसेर निर्णय लिइने अनि निर्दोषको इच्छाअनुसार दोषीलाई दण्ड दिने लोक प्रचलनका कुराहरू यस कथामा प्रत्यक्ष रूपमा प्रयोगमा आएका छन्। यसका साथै जारलाई काटेर दण्ड दिँदा के के कुराहरू गरिन्छ वा दोषीले के गर्नुपर्छ भन्ने कुराको उल्लेख प्रस्तुत कथामा यसरी अभिव्यक्त भएको छ-

'त्यो काफर छैन भने आफ्नो कसूरमा त्यसले घिच्रो थापोस्।' हर्षजित राणाले चारैतिर सुनाउँदै भन्यो - 'होइन, त्यो दोष गर्न मात्र बहादुर छ, प्राणको लागि काफर छ भने गोरखा रीतिले भनेकै छ, त्यो काफर मेरो टाँग-मुनि छिरोस, म मुखभरिको थुक थुकेर छोडिदिन्छु।'

सबैले भने - 'मनासीब थिति हो।'

'तँ जार भइस्, तँ दश कदमअघि भाग्न पाउँछस्। हर्षजितले खेदेर भेदेर तँलाई काट्छ। तँले भागेर उम्किन सकिस् भने र अन्तै बाँचेर जान सकिस् भने तेरो भाग्य। तँले जार भएर उसलाई हात फर्काउन पाउँदैनस्। तँले भागेर बाँच्नुपर्छ।'^{१२}

अर्थात्, दोषीलाई दण्ड दिँदा उसले कुनै प्रकारको प्रतिक्रिया गर्न पाउँदैन अनि जारलाई काट्दा दोषीलाई दश कदमअघि राखिन्छ र ऊ त्यहाँबाट भाग्न सफल भए उसको दोष माफी हुन्छ, यद्यपि दोषी

११. कृष्णप्रसाद पराजुली (सम्पा), सन् २०१०, नेपाली बृहत् शब्दकोश, सातौँ संस्करण, काठमाडौँ, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ ४६३

१२. इन्द्रबहादुर राई, सन् १९७१, 'जार भएकै एउटा कथा', पूर्ववत्, पृ २०-२१

फेरि कहिल्यै त्यस गाउँमा फर्किएर आउन पाउँदैन भन्ने न्याय प्रणालीको राम्रो दृष्टान्त प्रस्तुत कथामा अभिव्यक्त भएको छ।

यसरी नै लोभ्रे स्वास्नीको झगडा भए वा उनीहरू एकाअर्कामा छुट्टिन चाहे उनीहरूलाई पनि पञ्च बसेर न्याय गर्ने अनि घरका सबै सामानहरू लोभ्रे स्वास्नीलाई समान रूपमा बाँडिदिएर न्याय गर्ने लोक न्याय प्रणाली पनि हाम्रो समाजमा प्रचलित छ। वास्तवमा यस प्रकारको न्याय प्रणाली अझै पनि हाम्रो समाजमा चलनचल्तीमा रहेको पाइन्छ। राईले पनि यस कुरालाई खुबै सुन्दर ढङ्गमा 'छुट्याइयो' कथामा वर्णन गरेका छन्। उनी लेख्छन्-

'पकाइ खाने भाँडा त दिनुपर्छ नि।' मैले भनँ।

'दुइटा देक्की लैजावस्।'

'पानी केमा भरेर खानु?' सोधिन् तिनले।

'एउटा चारपाटे किन्न सक्छ। गाग्रो नै चाहिन्छ कि?' भक्तिमानले रिसले सोध्यो।

'शनदको सधैं भात खाने डबका नि?'

भक्तिमानले केही भन्न सकेन।

'त्यो त दिनै पर्छ।' कसैले भन्यो।

'त्यो म राख्छु।' कष्टसाथ भन्यो भक्तिमानले - 'अर्को एउटा प्लेट लैजावस्।'

'यति नै हो? कि अझै अरू केही छ?' मंत्रीले सोध्यो औ पूरा लिस्ट पढेर एकपल्ट सुनायो।^{१३}

प्रस्तुत उदाहरणले हाम्रो समाजमा रहेको समान न्याय प्रणालीतर्फ सङ्केत गर्दछ। यसका साथै नारी विमर्शका सन्दर्भमा पनि यस कथालाई अध्ययन गर्न सकिन्छ। यसअतिरिक्त नेपाली समाज कसरी लिङ्गभेदरहित थियो भन्ने बुझ्नका निम्ति यस कथालाई हेर्न सकिन्छ।

(घ) उखान अनि वाग्धारा

उखानलाई साधारण अर्थमा लोकवाणी भनिन्छ। मानव समुदाय वा लोक मानसले आफ्नो जीवनमा अनुभव गरेका विभिन्न कुराहरूको सार अभिव्यक्ति गर्ने एक प्रकारको छोटो छरितो अनि प्रभावकारी कथन नै उखान हो।^{१४} उखान मूलतः प्रयोग प्रचलनमा जीवित रहन्छ। मौखिक भाषाबाट विकसित भए तापनि लिखित भाषामा पनि उखानको प्रयोग पाइन्छ। विशेष गरी आफ्नो भनाइलाई पुष्टि गर्नका निम्ति उखानको प्रयोग गरिन्छ। उखानहरू मूलतः नीति-नियम, सामाजिक दायित्व, पारिवारिक जीवन, संस्कृति तथा रीतिथिति, आर्थिक अवस्था, कृषि, प्रकृति, इतिहास आदिसित सम्बन्धित

१३. इन्द्रबहादुर राई, सन् १९७१, 'छुट्याइयो', पूर्ववत्, पृ ४०

१४. घनश्याम नेपाल र कविता लामा, सन् २०१४, उच्च माध्यमिक नेपाली व्याकरण र रचना, दोस्रो संस्करण, सिलगडी, एकता बुक्स हाउस, पृ २४१-२४२

हुन्छन्। यसका साथै उखानले ऐतिहासिक तथ्य, विशिष्ट व्यक्तिहरूका महावाणी, सांस्कृतिक परिवेश आदिलाई अँगालेको हुँदछ।^{१५} इन्द्रबहादुर राईका कथामा पाइने लोकतत्त्वको एउटा प्रमुख पक्ष उखान अनि वाग्धाराको प्रयोग हो। उनका कथाहरूमा विविध प्रकारका उखान तथा वाग्धाराको प्रयोग भएको पाइन्छ जसको विशिष्ट सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक तथा पारिवारिक महत्त्व देखिन्छ। 'छेउको सियो माझमा आउँछ', 'मर्दको छोरो डर र दुखले रूँदैन अपमानले रून्छ', 'अघोरी गुरुडहरूको गत लाइदियो' जस्ता उखान अनि वाग्धाराहरूको प्रयोग राईका कथामा पाइन्छन्।

भनाइलाई प्रभावकारी तुल्याउन उखान धेरै सहायक हुन्छन्। इन्द्रबहादुर राईका कथामा प्रयुक्त यी उखानहरू पात्रको मनोदशा, स्थिति, मानसिकता, वर्ग, स्तर आदि बुझाउन कतै संशोधित रूपमा त कतै साङ्केतिक रूपमा रहेका देखिन्छन्। दैनिक व्यावहारिक जीवनमा प्रयोग हुन छाडेपछि उखान भाषाबाट हराउँदै जान्छ। त्यसो हुँदा बिस्तारै कति उखानहरू समयानुरूप अर्थ नलाग्ने पनि हुन सक्छन्।^{१६} उखानहरू हाम्रो भाषाका विशिष्ट कथनहरू हुन् र यसलाई दैनिक प्रयोग गरेर जोगाउनुपर्छ भन्नका निम्ति राईका कथामा यी विभिन्न प्रकारका उखानहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ।

(क) लोकबोली

मानिसको मौखिक परम्परामा रहेका अनि कथनश्रवणका माध्यमबाट एउटा पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा, एउटा युगदेखि अर्को युगमा, एउटा पिँढीदेखि अर्को पिँढीमा हस्तान्तरित हुँदै जाने लोकबोली मौखिक अनि श्रव्य लोकवार्ताअन्तर्गत पर्दछ। लोकबोलीअन्तर्गत स्थाननामहरू, लोक उपमा, अभिवादनहरू, लोक प्रचलित अपशब्दहरू, पशु-पक्षीहरूलाई तह लगाउने शब्दहरू, जिस्क्याउने व्यक्ति नामहरू, सराप, आशीर्वाद, कसम, ओठे जवाब दिने शब्दहरू, ठट्ट्यौली, व्यक्तिवाचक नामहरू, कृषिसम्बन्धी शब्दहरू, थेंगो आदि पर्दछन्।^{१७} लोकबोली विशेष रूपमा स्थान वा अञ्चलसँग सम्बन्धित हुन्छ। कुनै एउटा अञ्चलका मानिसहरूले प्रयोग गर्ने विशिष्ट प्रकारको बोली नै वास्तवमा लोकबोली हो। लोकबोलीलाई शब्द र वाक्य गरी दुई तहमा विभाजन गरेर अध्ययन गर्न सकिन्छ। राईको **विपना कतिपय** कथासङ्ग्रहका प्रायः जसो कथाहरूमा लोकबोलीको प्रयोग भएको पाइन्छ। उनका कथामा प्रयुक्त लोकबोलीले दार्जिलिङ, सिक्किम, डुवर्स आदिको स्थानीय रङ्ग प्रस्तुत गर्नाका साथै त्यहाँका जनसमुदायको भाषिक अभिव्यक्ति समेत दिएका छन्। यसको पुष्टिका निम्ति राईका कथामा प्रयुक्त लोकबोलीका सन्दर्भलाई निम्न रूपमा राख्न सकिन्छ-

१५. घनश्याम नेपाल र कविता लामा, **उच्च माध्यमिक नेपाली व्याकरण र रचना**, पूर्ववत्, पृ २४१-२४२

१६. घनश्याम नेपाल र कविता लामा, **उच्च माध्यमिक नेपाली व्याकरण र रचना**, पूर्ववत्, पृ २४१

१७. सूचन प्रधान, सन् २०१७, 'पहेलो दिन नाटकको लोकतत्त्वगत अध्ययन', महेश प्रधान (सम्पा), **पृष्ठ र मञ्च : समसामयिक परिप्रेक्ष्यमा आधुनिक नेपाली नाटक**, दार्जिलिङ, नेसाप्रसका पक्षमा साउथफिल्ड महाविद्यालय, पृ २५८

‘हावा पनि चै डाँडामा चै कति चलेको त्यसको सास’
 ‘काल खोज्न आइस् मछेस् पनि।’
 ‘कितलीमा रङ् छ्वास्स हालिराखिदिएर कालेकी आमा त्यहीं टाँडमा सुत्न चढी’
 ‘टश ल्याऊ टश’
 ‘टर्च लाएर राम्ररी हेर्दा आँगनको एक पाख्रै ह्वात्तै धस्केर गएछ। एउटा किम्बुको रूख पनि बिस्तारै
 ढल्केर त्यै पहिरो माथि लड्यो।’
 ‘के सारो चल्यो हावापानी रातभरि....’ कालेकी आमाले भनी – ‘हामी त रातभरि झिमिक्क गरेका
 छैनौं!’
 ‘व्यर्थैमा हाम्ले बारी गर्ने भएर यो आपद् बेसाएको – उसको मनमा लाग्दै आयो।’^{१८}

*** **

‘एउटा कोठा त छ’ – खिनौरी दर्जिनीले भनी – “बिजुलीको अलग्गै दुइ रुपे गरेर बाह्र रुपे यो
 तिर्दै थियो एउटा मदिसेले। त्यो गयो।”
 ‘अब आयो सिन्का पाङ्ग्रा!’ शिरपञ्चले हसाउँदै भने।^{१९}

प्रस्तुत उद्धरणमा रहेका ‘हावा पनि चै डाँडामा चै कति चलेको त्यसको सास, काल खोज्न आइस् मछेस् पनि’ आदि वाक्य साथै ‘ह्वात्तै धस्केर’, ‘झिमिक्क’, ‘हाम्ले’, ‘आपद् बेसाएको’, ‘खिनौरी दर्जिनी’, ‘दुई रुपे’, ‘मदिसे’, ‘सिन्का पाङ्ग्रा’ आदि शब्दहरू दार्जिलिङ तथा सिक्किममा बोलिने लोकबोलीका उदाहरण हुन्। यसका साथै राईका कथामा अन्य धेरै अनुकरणात्मक शब्दहरू, अपशब्दहरू, स्थाननामहरू, लोक उपमा, व्यक्तिवाचक नामहरू, सराप, आशीर्वाद तथा लोक बोलीका सन्दर्भहरू जस्तै- ‘ध-र-र-र’, ‘वैरिन’, ‘दरररर’, ‘ढिस्कुना’, ‘जीउ झुम्रो भएर गइसक्यो’, ‘शूत्रे’, ‘चोक’, ‘भाको’, ‘काँ लडिछ’, ‘लप्टन’, ‘बेस्से’, ‘दर्जिनि छिल्लिएर’, ‘हिर्दय’, ‘ज्यू’ आदिको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ। वास्तवमा यी लोकबोलीका प्रयोगले राईका कथालाई रोचक बनाएका छन्।

इन्द्रबहादुर राईका प्रारम्भिककालीन कथाहरूले भारतीय नेपाली लोक जीवन अनि लोकतत्त्वलाई खुबै राम्ररी प्रस्तुत गरेको छ। उनका कथाहरूमा प्रयुक्त लोकवार्ताका विभिन्न तत्त्वहरूको समावेशले विशेषतः भारतीय नेपाली लोकजीवनलाई स्पष्ट रूपमा देखाउने प्रयास गरेको पाइन्छ।

२. निष्कर्ष

लोकवार्ता आफैमा समृद्ध परम्परा हो। वर्तमान सन्दर्भमा लोकवार्तालाई प्रचलित धारणाअनुसार

१८. इन्द्रबहादुर राई, ‘रातभरि हुँ चलयो’, पूर्ववत्, पृ १

२०. इन्द्रबहादुर राई, ‘छुट्याइयो’, पूर्ववत्, पृ ३८

परिभाषित गर्नु यसको व्यापकता साथै महत्त्वलाई नबुझ्नु हो। अचेल विश्वभर भइरहेको लोकवार्ताको वैज्ञानिक अध्ययनले यसका क्षेत्रलाई विस्तारित गरेको पाइन्छ। आजका सन्दर्भमा लोकवार्ताले विश्वका सम्पूर्ण ज्ञानलाई बुझाउँछ। तसर्थ लोकवार्ता मानिसको चेतनासँग सम्बन्धित हुन्छ। यसले वाङ्मयका सम्पूर्ण विषयहरूलाई समेटेको पाइन्छ। लोकवार्ता एउटा बृहत् विषय भएकाले यसका तत्त्वहरूलाई सीमित सङ्ख्यामा देखाउन सम्भव छैन।

इन्द्रबहादुर राईको **विपना कतिपय** कथासङ्ग्रहका कथाहरूमा पाइने लोकतत्त्वका सन्दर्भको अझ बृहत् अध्ययन गर्न सकिन्छ। उनका कथामा माथि चर्चा गरिएका लोकतत्त्वबाहेक पनि अन्य लोकतत्त्वहरू रहेका छन्। भारतीय नेपाली लोकसाहित्यका सन्दर्भमा राईका कथाहरू विशिष्ट कोटिका छन्। उनले आफ्ना कथामा नेपाली समाजमा प्रचलित लोकविश्वासहरूलाई खुबै रोचक ढङ्गमा प्रयोग गरेका छन्। राईका कथामा पाइने एउटा प्रमुख लोकतत्त्वगत विशेषता लोकबोली हो। आफू बाँचेको ठाउँलाई आफ्ना कथाका परिवेश बनाएर त्यसै अनुरूपको भाषिकाको प्रयोग उनले गरेका छन्। गाउँ समाजमा बोलिने लोकबोलीलाई जस्ताको त्यस्तै कथामा प्रयोग गरिएकाले पनि राईका कथाहरू लोकतत्त्वका दृष्टिले उच्च रहेको मान्न सकिन्छ। तसर्थ राईका कथाले भारतीय नेपाली लोकजीवनलाई सफल रूपमा अभिव्यक्त गर्न सकेको पाइन्छ।